

RELIGIA ÎN PROCESUL GLOBALIZĂRII

RELIGION IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION

*Colonel (r.) Benone ANDRONIC**
Ing. Sandu Cristian CUTURELA

Rezumat: *Atacurile teroriste, din ultima perioadă din Europa, arată că dialogul între Occident și Orient nu funcționează din multiple cauze printre care cea mai importantă ar fi religia.*

Sunt autori care afirmă că acest fenomen s-ar datora procesului globalizării sociale și că în fapt și religia este supusă acestui fenomen.

Articolul face o analiză sintetică asupra aspectelor care arată că acest fenomen este influențat de factorul politic care folosește religia în interes politic.

Cuvinte-cheie: *religie; mecanisme emoționale; globalizare; emigrare; modernizare; dialog interconfesional; interese politice.*

Abstract: *The terrorist attacks in Europe in the last period prove that the dialogue between the East and the West has not been working for multiple causes, among which the most important one is religion. There are authors who state that this phenomenon is due to the process of social globalization and, in fact, religion is also subject to this phenomenon. The article makes a synthetic analysis of the aspects which show that this phenomenon is influenced by the political factor that uses religion for political interests.*

Keywords: *religion; emotional mechanisms; globalization; migration; modernization; inter-confessional dialogue; political interests.*

Exegeții creștinismului printre care Sfântul Nicodim Aghioritul, clasificând sensul termenului religie, remarcă faptul că „numele de religie și-a luat originea de la traci, care, pentru că aveau un respect profund și multă superstiție față de demoni și de idoli lor, au dat prilejul altor greci (idolatri) să numească religie cinstea acordată demonilor, cum mărturisește Sfântul Grigorie Teologul în cuvântul lui la Botezul Domnului, când spune: „Nu ale tracilor sunt aceste destrăbălări, ci ale celor care au făcut o religie din acest cuvânt”. Tot el arată ca

* Profesor universitar asociat la Universitatea Națională de Apărare „Carol I”, email:benoneandronic@yahoo.com

Sfântul Grigorie Teologul definește religia astfel: „*Religia este cinstea față de demoni, în vreme ce credința este cinstirea Treimii*”.¹

*Religia, potrivit Dicționarului explicativ al limbii române, este definită ca fiind „sistem de credințe (dogme) și de practici (rituri) privind sentimentul divinității și care îi unește, în aceeași comunitate spirituală și morală, pe toți cei care aderă la acest sistem.”*²

Religia, pentru majoritatea oamenilor, nu este numai un sistem de credințe (dogme) la care ajung prin reflecție de la principii inițiale, ci mai degrabă un sistem de simboluri care le conferă o identitate și marchează granițe sociale, etnice și de altă natură, și ale cărui practici (ritualuri) definesc momente cruciale din ciclul vieții lor și din viața cotidiană. De asemenea, religia oferă mecanisme emoționale și metasociale puternice pentru rezolvarea tensiunii psihologice și sociale³.

Acolo unde există o religie instituționalizată, de obicei există și un subcurent sau un contracurent de religie „*de masă*” care are grijă de sacru în afara culturii impersonale. În aceste contracurențe autoritatea se regăsește în oamenii cărora li se atribuie puteri supranaturale: nu reprezintă nici clerul, nici preoții, ci sunt lideri cu carismă care-și exercită prerogativele funcției, nu atât timp cât o biserică îi recunoaște, ci atât timp cât au adepți.

O altă versiune a religiei de masă, dar fără o conotație carismatică, se poate observa la devoțiunea către sfinții din calendare sau locuri sfinte, cărora li se atribuie puteri supranaturale, în special puterea de a vindeca și de a îndepărta necazul. În mare parte, acest devotament nu contestă autoritatea bisericii, care îi privește uneori cu o indiferență senină, cu excepția cazurilor importante de cooptare, cum ar fi Lourdes și alte locuri de turism religios sau de pelerinaj.

În lumea globalizată de astăzi se presupune că orice autoritate este rațională și impersonală, că toți agenții economici își optimizează mecanismele și că religia este o chestiune de alegere personală și privată, concretizată într-un cadru instituțional guvernat de aceleași principii democratice ca și statul.

Un punct de pornire al analizei noastre este faptul că această imagine a locului religiei publice în globalizare este falsă. Și motivul pentru care este falsă nu este faptul că evoluția acestei culturi impersonale și seculare este lentă sau că este mai lentă în unele părți ale lumii decât în altele, sau chiar faptul că amenințările pe care le aduce stilurilor de viață generează întoarcerea la fundamentalism, iredentism și la alte credințe similare atotcuprinzătoare.

¹ Sfântul Nicodim Aghiorul, Comentariu la cele șapte epistole sobornicești ale Apostolilor: Iacobi, Petru, Ioan și Iuda, Editura Stupul Ortodox, Tesalonic, 1986, pp. 72-75.

² Dicționarul explicativ al limbii române, Ediția a II-a, Editura Univers enciclopedic, București, 1999, p. 913.

³ www.ro/religia-contextul-globalizarii-puterii-148786

Motivul este mai degrabă atât faptul că viața ritualului și a simbolismului care se află în centrul religiei de masă își retrasează granițele tot timpul, cât și faptul că nenumăratele forme de religie de masă sunt chiar ele factori activi de globalizare. Credințele populare sunt factori latenți ai globalizării care depășesc sau stau de ambele părți ale granițelor culturale, etnice și naționale în timp ce se trasează noi frontiere, întrucât comunitățile rituale sau religioase nu pot exista fără a trasa frontiere.

Prin urmare, globalizarea nu este sub nici o formă un proces care transformă toate culturile religioase care se întâlnesc în dinamica sa, într-un unic întreg omogen, deși se încearcă acest lucru prin „*ecumenism, care este o încercare de unire a tuturor religiilor într-o religie unitară, o panreligie, cu un singur Dumnezeu*”.⁴ Este într-adevăr la fel de plauzibil să susținem contrariul: globalizarea poate cauza dezvăluirea complexelor culturale locale, dar în drumul ei creează diverse identități locale și granițe întreșesute, astfel încât diversitatea tronează mai mult decât oricând în spațiul local, chiar și în timp ce asemănările și legăturile între distanțele sociale și spațiale devin și ele din ce în ce mai evidente. Pentru a ilustra cu exemple din domeniul religios: deși milioane de africani au ajuns sub influența misionarilor englezi, scoțieni și americani în secolele 19 și 20, asta nu înseamnă că au schimbat un pachet religios cu un altul: dimpotrivă, chiar acele pachete au fost remodelate și nu doar în Africa. De aceea creștinismul African, reexportat în metropolele coloniale prin intermediul emigranților post-colonialii, este atât de diferit de orice instituție religioasă britanică - iar mărturie stau bisericile pentecostale din Caraibe, bisericile „*Aladura*” din Nigeria sau ramurile „*Adunărilor lui Dumnezeu*” din Zimbabwe - Africa, din Marea Britanie și bisericile pentecostale din Gana din Marea Britanie și din alte părți ale lumii.⁵

Odată cu liberalizarea forței de muncă, religia pătrunde dincolo de frontiere și în drumul ei trasează noi frontiere, întrucât religiile, cu instrumentarul lor de practici ritualuri și coduri interne, particulare au tendințe ocupaționiste: se insinuează, se pun în evidență, cuceresc și devin dominante.

Atunci când religia trece granițe sau sparge bariere, chiar și atunci când o face în cel mai violent mod, rezultatul nu poate fi desființarea unui set de credințe și practici religioase de către un altul, așa cum încercările de a promova un „*Dumnezeu universal, care să cuprindă toate religiile, nu au avut și nici nu vor avea niciodată succes, oricât de tolerantă și incluzivă ar fi această viziune.*”⁶

⁴ SERAFIM P, *Ecumenismul, unirea falsă a tuturor erezilor*, Revista Credința Ortodoxă, editura GEEA, p. 10.

⁵ www.ro/religia-contextul-globalizarii-puterii-148786

⁶ SERAFIM P, *Ecumenismul, unirea falsă a tuturor erezilor*, Revista Credința Ortodoxă, editura GEEA, p. 10.

Dacă expresia „*religia ca factor de globalizare*” are vreo putere analitică, trebuie susținută de conceptul de confruntare și cucerire religioasă, care implică mai mult decât masacre și distrugerea templelor și a idolilor, și de conceptul de globalizare fixată în experiența contemporană care, precum am arătat, nu evocă omogenizarea ci mai degrabă retrasarea și multiplicarea granițelor sociale. Un exemplu în acest sens este faptul că atunci când primii *conquistadores* spanioli au ajuns în Americi, nu își puteau imagina că ființele pe care le-au întâlnit sunt umane. Este o trăsătură specifică lumii moderne ca aceste rearanjamente și reinvenții să între în istorie, adică oamenilor implicați, victime și autori ai colonialismului în multiplele sale forme, li se aduce la cunoștință că ei înșiși au un loc în istorie (origini) și un loc în spațiu (rădăcini), la fel ca popoarele cu care s-au aliat sau s-au confruntat, și că această amplasare în timp și spațiu contribuie la construirea identității, în termeni sociologici.

Abordarea religiei și globalizării începe cu înțelegerea modului în care exercitarea autorității diferă în funcție de contextul religios și cu înțelegerea solidă a combinației dintre erudit, instituțional și popular, în viața religioasă. Aceste elemente interacționează în relația religie-globalizare: coexistența complementară a secularismului cu bisericile instituționale dominante din Europa și America Latină este perturbată de fluxul de emigranți ce afectează astăzi Europa.

În declarația comună, Episcopul Romei al Bisericii Catolice și Patriarhul Moscovei scot în evidență importanța și indispensabilitatea dialogului în zilele noastre arătând că „*Diferențele în înțelegerea adevărilor religioase nu trebuie să-i împedice pe oameni de diferite credințe să trăiască în pace și armonie. În contextul nostru actual, liderii religioși au responsabilitatea specială de a-i pregăti pe credincioșii lor, într-un spirit care să respecte convingerile ce aparțin altor tradiții religioase. Încercările de a justifica actele criminale, cu sloganuri religioase, sunt cu totul inacceptabile. Nicio crimă nu poate fi angajată în numele lui Dumnezeu, Pentru că Dumnezeu nu este al neorânduiei, ci al păcii.*”⁷

Sursele religioase de autoritate moștenite pierd teren în fața intruziunii statului (de exemplu în educație și sănătate). Religia de masă ajunge globală. Iar „*religia, ca și etnia, creează noi granițe într-un ritm accelerat, încălcând vechile frontiere ale națiunii, culturii, limbii și chiar religiei prin migrare, comunicare, campanii de convertire și angajament politic.*”⁸

⁷ *Declarația comună, a Episcopului Romei al Bisericii Catolice și a Patriarhului Moscovei, Havana, 12 februarie 2016, Havana (Cuba), pct.13.*

⁸ *www. egophobia.ro., MARGA A. Religia în era globalizării, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj Napoca, 2014, p.364.*

Această abordare diferă de cea a lui Roland Robertson, unul dintre cei mai importanți reprezentanți și chiar primul care a studiat religia și globalizarea, pentru că analizează globalizarea de la bază, mai degrabă decât să deducă sarcina socială printr-o caracterizare generală a societății sau societăților „ca întreg”. Lucrarea lui Robertson și cea a lui Peter Beyer, care a folosit explicațiile teoretice ale lui Robertson, pot fi considerate ca fiind parte din prima fază a evoluției cunoștințelor pe care le avem asupra interacțiunii globalizării și religiei.⁹ Teoriile acestea corespund clasicei tradiții sociologice: perceperea faptului că globalizarea înseamnă extinderea procesului de modernizare occidental dincolo de granițele naționale, folosirea „societăților” ca unități de analiza de bază ale căror granițe coincid cu cele ale statelor-națiune și presupunerea că renașterile religioase sunt expresia identităților „tradiționale” și o reacție împotriva modernității.¹⁰

Acest mod de exprimare a marcat începutul disocierii de ideile clasice despre modernitate și tradiție/premodernitate și despre caracterul unitar al culturii și societății moderne și a fost o primă încercare de pionierat într-un studiu sociologic asupra religiei. Dar nu explică ambiguitatea și mecanismele de dominație și rezistența care se văd în dialectica dintre religia de masă și cea erudită, nici schimbările pe care ciocnirea și asimilarea reciprocă a practicilor și ritualurilor religioase le-au reliefat în lunga istorie a colonialismului și în perioada post-colonială.

De curând profesorului Marga, în cartea sa *Religia în era globalizării* arată că „diferențele din interiorul religiilor pot crea ele însele diferențe cu privire la problemele politicii, mergând de la drepturile omului la imigrare și schimburi, de la comerț la mediul înconjurător”¹¹.

Preluând modelele puse de Huntington, profesorul Andrei Marga subliniază faptul că, tocmai diversitatea religioasă poate fi linia de demarcație a Europei.

Așadar instituționalizarea religiei trasează granițe între practicile oficiale și cele populare, de exemplu între procedurile reglementate la o slujba catolică sau anglicană, conduse de un preot calificat și certificat, și sărbătorile și ritualurile mai puțin sau chiar deloc reglementate.

Acestea din urmă sunt la fel de simbolice și liminale în mod cotidian, mai ales cu privire la sărbătorile dedicate sfinților, cele care vizează locurile de pelerinaj, cele care au încărcătură naționalistă etc.

⁹ Roland Robertson, „*Glocalisation: Time - Space and Homogeneity - Heterogeneity*”, Sage Publications, London, 1996, p. 18.

¹⁰ <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur>, Roland Robertson, „*Global modernities*”, Sage Publications, London, 2006, PDF, p. 15.

¹¹ www.egophobia.ro, MARGA A. *Religia în era globalizării*, Editura Fundatiei pentru Studii Europene, Cluj Napoca, 2014, p.342.

Există în mod evident mișcări și culturi religioase globale care creează legături puternice transnaționale de apartenență și asemănare în timp ce subliniază granițele dintre adepții lor și mediul lor social și care accentuează omogenitatea transnațională.

Acest lucru se poate aplica islamului politic, nenumăratelor biserici carismatice și evanghelice, sectelor și tendințelor provenite din tradiția protestantă și asociate cu nume ca „Adunările lui Dumnezeu” precum și cu „Evanghelia Prosperității” sau „Evanghelia Sănătății și Prosperității”, care creează organizații transnaționale ce expun diverse nivele de centralizare.¹²

Se disting ca purtători ai globalizării religioase pentru că străbat vastele frontiere politice, lingvistice și geografice, creând comunități transnaționale și rețele de afiliere și consolidare. Aceste mișcări și culturi beneficiază și profită de globalizare pentru a-și consolida sau menține granițele și pentru a susține campanii de convertire.¹³

În cazurile din diaspora, unde odată migrarea a dus la despărțirea migranților de neamul lor și cadrul lor, globalizarea a permis populațiilor etnice și religioase să-și păstreze legăturile de exemplu prin căsătorie, transferul personalului religios, investiții în proprietate și educație, iar în același timp liderii din diasporele religioase încearcă să se adapteze la mediul gazdă prin legături politice, dezvoltare comercială sau inovație în educație, așa cum se poate vedea din încercările de construcție instituțională a evreilor ultra-ortodocși și a musulmanilor. În fapt acest mod de adaptare la mediul gazdă a fost denumit de Roland Robertson „glocalizare”¹⁴. Bisericile pentecostale, deși reprezintă o mișcare, nu o organizație internațional centralizată, prezintă un grad mare de similaritate a liturghiei, organizării, ideologiei și eticii în contextele cele mai variate, din Chile până în China. Acest lucru este contra-intuitiv deoarece se presupune că religia, ca fenomen cultural, se încadrează în trăsăturile culturale moștenite („tradiție”/ „tradițional”) nu că impune un model unitar global. Unitatea modelului este

¹² www.ro/religia-contextul-globalizarii-puterii-148786.

¹³ Roland Robertson, „Glocalisation: Time - Space and Homogeneity - Heterogeneity”, Sage Publications, London, 1996, p. 23.

¹⁴ Compus prin combinarea conceptelor de globalizare și localizare, termenul ca atare a fost folosit pentru prima dată de sociologul britanic Roland Robertson în lucrarea *Globalisation* (1992) și apoi în 1995 în capitolul „Glocalisation” și definit ca o „comprimare a lumii și intensificare a conștiinței lumii ca întreg”, ca un proces care cuprinde în mod simultan tendințe de universalizare și de individualizare. Robertson a preluat conceptul similar japonez din domeniul marketingului și l-a introdus în discursul științelor sociale. El a fost apoi preluat de canadienii Keith Hampton și Barry Wellman, cu referire la persoane și activități umanitare sau comerciale care sunt în același timp localizate și la scară globală.

produsul unui secol de experimente și comunicare: se observă în tipurile de predică, într-un mesaj comun despre tentațiile din lume și mântuire prin dăruire lui Iisus.

Larga deschidere ce însoțește globalizarea este întâmpinată cu ostilitate de fundamentalism. Definițiile fundamentalismului insistă de obicei pe principiu de bază la care se adăugă un concept personalizat de autoritate legitimă în care autoritatea de a interpreta textele aparține doar persoanelor desemnate.

Legea Sharia, pe care islamul dorește să o impună în Europa, este cunoscută ca fiind, de cele mai multe ori, dependentă de context și flexibilă, însă, totuși, sharia judecă în locurile unde Islamul a fost stabilit de câteva secole și unde s-a bucurat de respect și prestigiu, la fel ca musulmanii și dascălii musulmani, în consecință, mediul social relativ stabil a protejat legea și doctrina religioasă de provocarea separării profunde.

Sunt multe obiceiuri asociate de musulmani cu religia lor care sunt privite de fundamentalisti ca fenomene însoțitoare culturale stricte și păgâne, precum ceremoniile pentru căsătorie elaborate sau aranjate între familii.

Neofundamentalistii sunt în căutarea a ceea ce Olivier Roy consideră „*global umma*”,¹⁵ o utopie care are rădăcina în modernitate, alimentată de situația diasporei din Europa, și eliminată de pe pământurile istorice și din culturile Islamului, dar și obiceiurile și tradițiile acestora.

În principiu, cineva poate indica o diferență, așa cum face Olivier Roy, între imaginarul global, separat de context și mișcările Islamiste (politice) și a sectelor care încearcă să dea jos guvernele din țările musulmane și din alte țări; de fapt, acestea suprapun și fac schimb de idei și de moduri de comportament cu tentă fanatică.¹⁶

Se poate observa că, global, reforma vieții personale și Islamul politic își suprapun forțele. Precum Penticostalismul, aceștia evoluează în mod constant astfel încât tipologiile precise să nu fie valabile pentru mult timp.

Interacțiunea Islamului cu globalizarea, pentru a utiliza termenii de mai sus, urmează criterii atât cosmopolitane cât și globale. Desigur, globalizarea facilitează diasporelor de musulmani să reziste influențelor secularismului vestic, ideologiilor vestice, și ideologiilor sexuale vestice, întrucât obiceiurile, normele și ritualurile din patria mamă nu sunt pierdute ca și când migranții și-ar fi abandonat patria în urmă și au pierdut orice contact cu aceasta pentru totdeauna. Leadership-ul s-a adaptat provocărilor din secolele XX și XXI, prin crearea unui ideal nou, în totalitate, a unei

¹⁵ [https:// books.google](https://books.google), Ina Merdjanova,. *Rediscovering the Umma*, Oxford University Press, 2013, p.56.

¹⁶ Olivier Roy, *Globalized Islam: The Search For A New Umma*, Columbia University Press, 2006, p.81.

natalități foarte mari și la desconsiderarea profundă a valorilor societății permisive sau chiar a vieții seculare în general.

În Europa Estică de dinaintea războiului, cei mai mulți succesori ai ultra-ortodoxismului au lucrat pentru a trăi și numai cei mai talentați au studiat la zi și au învățat, însă în prezent a luat naștere idealul de „*societate învățată sau societate a cunoașterii*”.

Aceasta este mai degrabă o cultură globală, întâlnită foarte des pe toate cele cinci continente, deoarece căsătoriile sunt contractate conform rutinei între oamenii locurilor îndepărtate, iar tineri sunt detașați în lume pentru a-și finaliza educația.

Un astfel de procent de nașteri ridicat și utilizarea unor ritualuri la nivel global aduc oamenii împreună din întreaga lume. Pentru a susține acest mod de viață, liderii au devenit experți în absorbția de fonduri de la stat. Spre exemplu, în Israel, în baza unui obicei politic de a obține finanțări pentru proiecte precum școlile, adăposturi, aziluri și altele similare, pentru strângerea de fonduri de la evrei, se acționează cu toate puterile de convingere. Acestea pot fi gândite, într-un fel, ca parte esențială a rețelelor diasporei islamice. Ultra-ortodoxia este o bancă de voturi eficientă, în mod evident în Israel, dar, în anumite situații și în Londra și New York, întrucât organizațiile islamice din Marea Britanie intră în legătură în prezent cu statul, în contextul programelor de integrare socială și prin combaterea alungării extremismului violent.

Considerând globalizarea un proces de creare și de delimitare a limitelor de mai multe tipuri, am căutat să subliniez rolul religiei în retrasarea, subțierea și perforarea limitelor sociale și, în consecință, să evidențiez, sau să sugerez, contribuția ei la realinerile dramatice de afiliere.

Așa cum sublinia în cartea sa profesorul Andrei Marga, „*trecerea timpului provoacă religia la schimbări, însă, aceasta nu se lasă depășită de absolut nimic, indiferent dacă este vorba de știință, sau este vorba de filosofie, sau este vorba de antropologie ori psihologie, nici de emanciparea oamenilor, nici de iluminarea personală, nici de refacerea tablei valorilor*”¹⁷.

În abordarea statutului religiei în era globalizării, profesorul Marga amintește și de Hans Kung care era de părere „*că religia are capacitatea de a garanta valorile supreme. Ca centru al ființei umane, religia propune omului, în momentul actual, o schimbare, o reînnoire a minții, numită de teologi metanoia*”¹⁸.

În concluzie sunt de părere că modernitatea și globalizarea modifică definiția religiei, cel puțin definiția utilizată în Europa de Vest, a moștenirii, o cultură insuflată în copilărie și un set stabil și simplu de aranjamente care guvernează riturile trecerii de

¹⁷ www. egophobia.ro., MARGA A. *Religia în era globalizării*, Editura Fundatiei pentru Studii Europene, Cluj Napoca, 2014, p.370.

¹⁸ Ibidem.

la viață la eternitate, dar și un set de valori consensuale. Poate acesta a fost întotdeauna un mit, însă astăzi solicitările de corectitudine a religiilor doctrinale reprezintă centrul unor conflicte de neevitat, a proliferării terorismului și chiar a unei posibile conflagrații mondiale.

În declarația comună, Episcopul Romei al Bisericii Catolice și Patriarhul Moscovei fac apel la re consolidarea existenței fraterne între diferite populații, Biserici și religii arătând însă că „ *comunitatea internațională trebuie să angajeze toate eforturile posibile pentru a pune capăt terorismului, printr-o acțiune comună și coordonată. Facem apel la toate țările implicate în lupta împotriva terorismului, să acționeze responsabil și prudent. Noi îi îndemnăm pe toți credincioșii lui Dumnezeu să se roage fierbinte Creatorului lumii, pentru a proteja creația Lui de distrugere și a nu permite un nou război mondial.*”¹⁹

BIBLIOGRAFIE

- Dicționarul explicativ al limbii române*, Ediția a II-a, Editura Univers enciclopedic, București, 1999.
- ROBERTSON R., „*Glocalisation: Time - Space and Homogeneity - Heterogeneity*”, Sage Publications, London, 1996.
- Sfântul Nicodim Aghioritul, *Comentariu la cele șapte epistole sobornicești ale Apostolilor: Iaciob, Petru, Ioan și Iuda*, Editura Stupul Ortodox, Tesalonic, 1986.
- SERAFIM P, *Ecumenismul, unirea falsă a tuturor ereziilor*, Revista Credința ortodoxă, editura GEEA.
- Declarația comună, a Episcopului Romei al Bisericii Catolice și a Patriarhului Moscovei, Havana, 12 februarie 2016, Havana (Cuba).*
- Epistola întâi către Corinteni a Sfântului Apostol Pavel, 14:33.*
- ROY O., *Globalized Islam: The Search For A New Umma*, Columbia University Press, 2006.
- www. egophobia.ro., MARGA A. *Religia în era globalizării*, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj Napoca, 2014.
- [https:// uk.sagepub.com/en-gb/eur](https://uk.sagepub.com/en-gb/eur), ROBERTSON R., *Global modernities*, Sage Publications, London, 2006, PDF.

¹⁹ *Declarația comună, a Episcopului Romei al Bisericii Catolice și a Patriarhului Moscovei, Havana, 12 februarie 2016, Havana (Cuba), pct.11.*

<https://books.google>, MERDJANOVA, I. *Rediscovering the Umma*, Oxford University Press, 2013.
www.ro/religia-contextul-globalizarii-puterii-148786

